

בין ספרדים למוסתערבים המפגש החברתי והתרבותי של היהודים בצפת במאה ה"ז

איל דודסון

סיפורה של ההתיישבות היהודית בצפת במאה ה"ז שונה ומיוחד מאוד בהשוואה לקהילות ישראל במרחבים גאוגרפיים והיסטוריים אחרים. בתוך שנים לא רבות עלתה קרנה, והיא הייתה למרכז רוחני ודתי בעל השפעה עצומה בכל תפוצות ישראל. כתבי ההלכה וההגות שיצאו ממנה והונחו תחת מכשני הדפוס, בעיקר מן המאה הי"ז ואילך, הטביעו חותם נצחי בתחומי המחשבה, המוסר, ההלכה והמנהג, שהשפעתם ניכרת עד ימינו בדמותה ובצביונה של היהדות בעת החדשה.

פריחתה של צפת בתקופה זו באה לידי ביטוי בגידול דמוגרפי משמעותי ביותר, ובהפיכתה לריכוז היהודי הגדול ביותר בארץ ישראל. "זכתה עיר צפ"ת טוב"ב להיות מיושבת בעזר האל בהדרת עם קדש, יותר משאר ערי הקודש של ארץ ישראל טוב"ב".¹ אמנם תופעה זו לא אפיינה דווקא את צפת, ואפיינה גם ריכוזי אוכלוסייה אחרים באימפריה העות'מאנית,² אבל צפת התייחדה בכך שמשכה אליה קיבוץ נדיר של תלמידי חכמים, משכילים וגדולי רוח. "הרואה חכמי ישראל מברך ברוך שחלק מחכמתו ליראיו, וכבר ראינו פה צפת שבגליל העליון חכמים שהיה ראוי לברך עליהם ברכה זו".³ סביב דמויות בולטות התלקטו

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטורט שנכתבה באוניברסיטה העברית, בהנחיית פרופ' יוסף הקר: "עולמם של חכמי צפת בין השנים 1540–1615, מעמדם החברתי והדתי", ירושלים 2010.

1 ר' יחיאל מיכל מארפשטיק, מנחה חדשה, קראקא של"ו, פב ע"א.

2 אינלצ'יק, חברה וכלכלה, מאמר IV, עמ' 73–80; קפדר, העות'מאנים, עמ' 598–599.

3 ראשית חכמה, שער האהבה פ"ו, ק ע"ב. וראו L. Fine, *Physician of the Soul Healer of the Cosmos: Isaac Luria and his Kabbalistic Fellowship*, California 2003, pp. 41–77.

תלמידים, נוסדו בתי מדרש ושמעה של צפת יצא בעולם כאחת מ"ערי הישיבות המפורסמות"⁴.

במהלך המאה ה"ז רווחו מאוד הזיקות התרבותיות בין קיבוצים יהודיים ברחבי העולם, במיוחד על רקע גירוש ספרד.⁵ תנועת לומדים וחכמים בין הארצות השונות הביאה להשפעות הדדיות ולמזיגה בין מסורות שהזינו עצמן זו מזו.⁶ קביעה זו נכונה בכלל לגבי האימפריה העות'מאנית,⁷ ובפרט לגבי צפת שהייתה למרכז רוחני חשוב של מהגרים במחצית השנייה של המאה ה"ז.⁸

המהגרים הרבים מארצות מוצא שונות הביאו עמם לצפת מסורות ומנהגים שונים ומגוונים, וחשפו בפני בני מוצא אחר או בפני התושבים המקומיים הוותיקים מנהגים שלא היו מוכרים להם. במפגשים כאלו היה גלום פוטנציאל רב להתנגשות חברתית, כפי שאירע בריכוזים יהודיים אחרים בתקופה זו.⁹ הואיל ומדובר בחברה אחת שבניה התגוררו בעיר אחת, גם אם היו מאוגדים בקהלים שונים, נדרשה התייחסות למצבים חדשים שהתעוררו עקב השוני בין המהגרים ומנהגיהם. על רקע התמורות הללו דנו חכמי התקופה בתוקפו של המנהג המייצג מסורת חדשה, לעומת המנהג ואף ההלכה המייצגים מסורת ותיקה וקבועה, והתמודדו עם המתחים החברתיים שהתגלעו על רקע המפגש התרבותי, כפי שנתאר להלן.

ראוי לציין שבצפת התחדשו גם מנהגים חדשים, כגון על ידי האר"י,¹⁰ ר' ישראל די קוריאל¹¹ ואחרים,¹² ונראה שמציאות כזו אפשרית במיוחד בחברה

4 רמ"ע מפאנו, סימן לח.

5 ראו אלבוים, השפעות, עמ' 95–120.

6 דודסון, חכמי צפת, עמ' 71–112.

7 קפדר, העות'מאנים, עמ' 620–625; י' בן נאה, "עיר התורה והלימוד: סלונקי כמרכז תורה במאות ה"ז–י"ז", פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 62, 69.

8 ראו אידל, יחידים וקבוצות, עמ' 145–158.

9 למשל ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 71–72.

10 "יונים אחד בערב שבת יצא עם החברים לקבל שבת כמנהגו" (סמברי, תולדות האר"י, עמ' 338). וראו ר' קימלמן, לכה דודי וקבלת שבת: המשמעות המיסטית, ירושלים תשס"ג, עמ' 9–32.

11 המבי"ט התעמת עם ר' ישראל די קוריאל בעניין מנהג ההזנה לברכות לשם עניית אמן, וטען שהוא מחדש מנהגים שלא נודעו בעבר (מבי"ט, א, סימן קיז, קפ).

12 "על הפרש שנפל בין חכמי צפת על ענין כלאי הכר'ים], כי המנהג שם לאכול הירקות הנמכרות בשוק, ואינ'ם] מדקדקין לדרוש ולחקור אם הם ממקום שנורע תחת הכרם או בכרם עצמו, ויש חכמים אנשי מעשה עתה מחדש מחמירי'ם] על עצמ'ם] ואינם קונים ירק אלא אחר החקירה הנז'כרת], וחכמי העיר היושבים שם ראשונה מוחים בידם,

שדפוסי התנהגותה מצויים בתהליכי התגבשות, שכן בחברה עם דפוסי התנהלות יצוקים וקבועים, חדירתן של הנהגות חדשות קשה בהרבה. המחשה למצב המיוחד של מפגש מסורות ומנהגים היא עיסוקו של רדב"ז בהזדמנויות שונות בגדרי איסור "לא תתגודדו", שאותו הרחיב לאיסור פילוג הציבור באמצעות מנהגי תפילה סותרים.¹³

קהל המוסתערבים בצפת

במרכז דיוננו להלן יעמוד המתח שנתגלע בין הספרדים ובין קהל המוסתערבים בצפת במאה הט"ז על רקע מפגש של מסורות תפילה. ידיעותינו על קהל המוסתערבים בארצות המזרח התיכון במאה הט"ז מצומצמות יחסית. רק לאחרונה התפרסם מחקר מקיף ראשון על אודותם,¹⁴ ועד אז היו מעטים שעסקו בהם.¹⁵ ככלל, המוסתערבים נחשבו לוותיקי הארץ ולתושביה הקדמונים, כפי שנמסר בשנת רי"ד: "המוסתערבים, והם יהודים אשר הם ואבותיהם נתגדלו פה, ואינם ספרדים".¹⁶ כיוון שגם יהודי הכפרים בגליל נחשבו לוותיקי הארץ¹⁷ ייתכן לקשור בין קהילותיהם לבין המוסתערבים.¹⁸ יהודים אלה החזיקו במנהגים משלהם¹⁹ ולדבריהם הם שיקפו את המסורת

באומרם שמוציאים לעז על הראשונים, ועוד שבאים לידי מחלוקת] [...] ועוד דברים אחרים נמשכו ביניהם לענין תרומת] ומעשרות וענין שנת השמיטה" (מהרשד"ם, יו"ד סי' קצג).

13 "לא תעשו אגודות אגודות" (רדב"ז, ה, סימן יא). והשוו שם, ג, סימן תעד; תקלב; שם, ד, סימן אלף עט; אלף קסה; שם, ה, סימן קמא. וראו גילת, לא תתגודדו, עמ' 92–93; מ' ליטמן, "יחסו של הרדב"ז לבעיות חברתיות", טללי אורות א (תשמ"ט), עמ' 156–157.

14 ארד, היהודים המוסתערבים.
15 ראו הקר, המוסתערבים, עמ' 89, הערה 1; ארד, ציאח, עמ' 143, הערה 42; ארד, הקדש, עמ' 25, הערה 1.

16 מכתב ר' רפאל טרבוט מירושלים, בתוך: א' נאיבואיר, "קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה", קבץ על יד, ד (תרמ"ח), עמ' 32. וראו א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (מהדורת א' רבלין), א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 23 והערה 1.

17 מבי"ט, א, סימן כא.

18 ראו ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 19–24.

19 למשל ביחס למנהג קריאת מגילת אסתר בפורים (עיבור שנים כג ע"א. וראו גליס, מנהגי א"י, עמ' רו–רו); למנהג יום טוב אחד (עיבור שנים לג ע"א), לחלוקת פרשיות השבוע (שם לג ע"א–ע"ב); לסדר הפעולות בברית מילה (י' בוקסבוים, "שו"ת בין רבינו ישראל נג'ארה והמהריט"ץ בהלכות פדיון הבן", מוריה ח, ו–ז, [תשל"ט], עמ' יא) ועוד. אף היה בידם ספר, ובו תועדו מנהגיהם, כפי שהעיד ר' יששכר נ' סוסאן: "מצאתי כתוב במנהגות המוסתערבים יצו, תושבי צפת שבגליל העליון תוב"ב" (עיבור שנים לב ע"א). והשוו שם לח ע"א; נא ע"ב; פז ע"א.

הארץ ישראלית הקדומה: ²⁰ "בני ארץ ישראל, התושבים הקדמונים יצ"ו, שכן אחזו כמנהג אבותיהם שמימות גאוני הארץ הראשונים ז"ל, שחקר כבודם כבוד"; ²¹ [...] "הם התושבים הקדמונים בארץ, כך עדיין נוהגים על פי ראשונים קדמוניהם חכמי דורותיהם זצ"ל". ²²

בשלהי התקופה הממלוכית היו המוסתערבים רוב מכריע באוכלוסייה היהודית בצפת. ²³ קהל מוכר מראשית המאה הט"ז ²⁴ ועל בית כנסת משלהם נמסר בשנת 1522. ²⁵ הקהל נזכר בשנים ש"ה–ש"ח, ²⁶ שי"ט ²⁷ ובהזדמנויות שונות באמצע המאה הט"ז. ²⁸ כן נמנה ברשימות הפנקסים העות'מאניים בשנים 1525–1568, ²⁹ ומהם משתמע לכאורה שבמהלך המאה הט"ז היה בירידה מספרית מתמדת, אך י' הקר כבר עמד על הטעות האפשרית בהבנה זו. ³⁰ קהל זה נזכר בדיון שזמנו אולי בסביבות שנת ש"מ, ³¹ על רקע יריבות עם קהל הספרדים בעניינים

20 י' בן צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 15–20, טוען שהמוסתערבים מייצגים את תושבי הארץ היהודים מאז ימי הבית השני, אך טענתו אינה עומדת במבחן הביקורת. רוזן, המוסתערבים, עמ' 73 טוענת לעומתו שקדמותם אינה קודמת בהכרח למאה הט"ו, ואפשר שאלו צאצאי המהגרים מאשכנז ומספרד במהלך ימי הביניים שלא הגיעו רק לארץ ישראל.

21 עיבור שנים לג ע"ב. והשוו דברי ר' יעקב בירב בפנייתו אל דיין המוסתערבים: "איך הוא מנהגכם אתם, שאתם קדמונים בארץ, בניס ואבות מעולם, ושנים קדמוניות" (שם, סט ע"א).

22 שם, לב ע"ב. והשוו שם, ד ע"א; נו ע"א.

23 ארד, ציאח, עמ' 143, הערה 45; ע' שי, צפת: צמיחתה של עיר במהלך ימי הביניים (1099–1517), עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, רמת גן תשנ"ז, עמ' 163; הנ"ל, "הקהילה היהודית בצפת בראשית ימי הביניים", סיני קמ (תשס"ז), עמ' קלז.

24 א' דוד, "מעורבותם של אחרוני הנגידים במצרים בעניינה של הקהילה היהודית בארץ ישראל", מ"ע פרידמן (עורך), תעודה: חקר הגניזה לאחר מאה שנה, טו, תל אביב תשנ"ט, עמ' 313–323.

25 באסולה, עמ' 138.

26 עיבור שנים לב ע"ב.

27 שם סא ע"א.

28 למשל שם ע ע"א; פב ע"א; בירב, סימן מט.

29 כהן-לואיס, המאה הט"ז, עמ' 161.

30 לדעתו, לא הקפידו הפוקדים והנפקדים במפקד המוקדם לציין מסגרות נפרדות, ואף ייתכן שחלק מן הקהלים עדיין לא נפרדו מקהל המוסתערבים. המפקד המאוחר נערך לאחר שנפרדו מן המוסתערבים הקהלים שנספחו לו, וכך נדמה שנתמעטו במספרם, על אף שלמעשה התרבו (י' הקר, "יוונים נקבצים אלי צפת במאה השש עשרה: פרק בתולדות התמיכה ביהודי ארץ ישראל ובאירגונם העצמי", שלם ז (תשס"ב), עמ' 134, הערה 4).

31 לדעת רוזן, המוסתערבים, עמ' 94, זמנו של הדיון "בראשית המאה הי"ז, לכל המאוחר", אבל היא לא נימקה את דעתה. מהריט"ץ כיהן בבית הוועד בשנת ש"מ (מהריט"ץ, סימן

כספיים,³² אך מאז לא נודע עוד שמעו בצפת, ויש להניח שהתערב בין הקהלים האחרים,³³ וכפי שנראה להלן איבד את צביונו.

בדיון זה עלינו להבחין בין מנהג ארץ ישראלי "אמתי", כלומר כזה המייצג מסורות של מתיישבי הארץ הוותיקים שמקובל לזהותם עם קהל המוסתערבים, ובין מנהג ארץ ישראלי שמקורו במהגרים שהחילו את מנהגיהם על תושבי הארץ זה מכבר.³⁴ אבחנה זו לא תמיד אפשרית, אבל חשובה כדי להבין את אופיים של הפולמוסים על שינויי המנהגים.

אימוץ המנהג המקומי והעדפתו על פני מסורת המהגרים

ר' יששכר ן' סוסאן סיפר, שכאשר ביקש ר' יעקב בירב לעמוד על מנהגי הקריאה בתורה בחול המועד, הנהוגים בצפת מקדמת דנא, פנה אל "החכם השלם מ"הר ישועה יצ"ו דיין המוסתערבים יצ"ו, [כמייצג את ותיקי] תושבי הארץ תובב שבגליל העליון [...] ושאל אותו על כך: איך הוא מנהגכם אתם, שאתם קדמונים בארץ, בניס ואבות מעולם, ו[חיים כאן מזה] שנים קדמוניות?"³⁵ פנייה זו משקפת את גישתו העקרונית של ר' יעקב בירב להעמיד בעדיפות את המנהג המקומי, כאשר מתעורר הצורך לייצר הסכמה בעניין שחשיבותו באחדות הקהילה העירונית.³⁶

(ג), וגם בדיון זה הוא ממלא תפקיד באותו מוסד. ירידת שערי המטבעות שעמדה במרכז הדיון אפיינה את שנות השמונים של המאה ה"ז, לא פחות משאפיינה את ראשית המאה הי"ז.

32 שם, סימן רעד.

33 ראו רוזן, המוסתערבים, עמ' 91. תהליך דומה של היחלשות כוחו הפוליטי, הכלכלי והמנהגי של קהל המוסתערבים התרחש גם בירושלים במאה ה"ז (מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 94–97). וראו ארד, ציאח, עמ' 143–144. ברבע השני של המאה הי"ז נזכרת עדות של הנוסע הנוצרי אבגניוס רוג'ה על אודות הקפדתם של ילידי הארץ הוותיקים לא להינשא עם יוצאי חצי האי האיברי מחשש קרבתם לאנוסים ולנוצרים (מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשל"ט, עמ' 338), אבל אין ללמוד מעדות זו על המשך קיומם הקהלי של המוסתערבים, ובוודאי שלא בצפת.

34 בספרות ההלכה מופיע בהזדמנויות שונות המושג "מנהג צפת", שמשמעו מנהג המיוחד לצפת, או שמקורו מן הנהוג בה. ראו דודסון, חכמי צפת, עמ' 84.

35 עיבור שנים סט ע"א. וראו גליס, מנהגי א"י, עמ' קצב.

36 הצורך בשמירה על אחידות בסדרי קריאת התורה נובע מקיום סדר יום הלכתי אחיד, וציון משותף של אירועים דתיים בלוח השנה, במיוחד על רקע ההבדלים הקדומים בין המנהג הארץ ישראלי למנהג הבבלי. ראו פליישר, קריאה, עמ' 25–43; נאה, על המחזור, עמ' 43–75.

שורשיה של גישה עקרונית זו – בפסיקות קדומות.³⁷ היא עמדה לנגד עיניהם של פוסקים ספרדים גם בדור שאחרי ר' יעקב בירב³⁸ וניכרת במשנת תלמידו ר' יוסף קארו, על אף חשיבות מפעלו שהוא עצמו היה מודע לה.³⁹ בענייני תפילה הוא פסק לפי מה ש"הנהיגו הקדמונים בא", והוא המנהג הנכון,⁴⁰ ובשנת ש"ט הגיב בדחייה לניסיון של גורמים בקהל המערבים לשנות את מנהגי קהלם בהשפעת נוהגי הספרדים.⁴¹ בדיון שהופנה אליו מחוץ לארץ בעניין יישוב שמספר המהגרים היהודים אליו עלה על מספר הוותיקים שגרים בו, הוא טבע את הכלל: "אע"פ שרבים הם הבאים ממקום שנוהגים מנהג א' [חד] בטלים הם לגבי מרובים מהם שנהגו מנהג אחר [...] נוהגי'ם] כמנהג העיר שבאו שם [...] ולא חילק [=הבדיל] בין אם בני העיר שבאו שם מרובים מהם או מועטים מהם".⁴²

ר' משה גלאנטי העיד שרבו, ר' יוסף קארו, לא הנהיג שינויים גם כאשר ראה נחיצות בכך כדי לא לשנות מן המנהג המקומי הקדמון.⁴³ מגמה זו מאפיינת גם פסיקות אחרות של ר' יוסף קארו שבהן הפגין התחשבות במנהג המקומי,⁴⁴ כמו גם את פסיקותיו של ר' משה גלאנטי.⁴⁵ גם הדיין המערבי ר' יששכר ן' סוסאן נקט עמדה דומה, וגרס שמעמדו העקרוני של המנהג עדיף. הוא נימק זאת בשמירה על

- 37 ראו מ' אלון, המשפט העברי, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 726–767; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תש"נ, עמ' כ–ל.
- 38 למשל: "ואנחנו נהגנו פה [בצפת] שיכולין לטעון, ואכ [=ואם כן] בעיר הזאת הוי מגו טוב [מן ההלכה שנפסקה], וברצון טוב יטעון אותו" (מבי"ט, א, סימן רפט). וראו אשכנזי, א; יא. גישה דומה ננקטה בידי רדב"ז בשעה שפעל בירושלים (רדב"ז, א, סימן שעד). וראו וסטרייך, תמורות, עמ' 262–263; ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 115–122.
- 39 ראו שרמן, כוחו, עמ' נו–פא.
- 40 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקסו, ד. והשוו שם, יורה דעה, סימן ריד, ב.
- 41 "[...] וספר הדברי'ם] לפני החכם [...] מהר"ר יוסף קארו נר"ו, ואמר לו יפה עשה, ומנהג טוב הוא [...] אלא שקהילתנו הספרדים יצ"ו לא נהגו לעלות, ואני כמו שמצאתי המנהגות מזמן רב נוהגין, הנחתי אותם" (עיבור שנים סא ע"א).
- 42 אבקת רוכל, סימן ריב.
- 43 גלאנטי, סימן ו; יט; קכד.
- 44 לדוגמה: "ואם הוא דרך מועט כמו מצור לצידון, שאין ביניהם כי אם מהלך יום אחד, מותר להפליג בע"ש [=בערב שבת] בבקר [...] ומקום שנהגו שלא להפליג בע"ש כלל, אפי' [לן] דרך מועט, אין מפליגין" (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן רמח, א); "נוהגין לקדש בבהכ"נ [...] אבל יותר טוב להנהיג שלא לקדש בבהכ"נ, וכן מנהג א"י" (שם, סימן רסט, א). וראו א' ביטון, עיר הצב"י, צפת תשנ"ו, עמ' יא–מב.
- 45 "[...] שלא ישנה ממה שנהגו הסופרים זה ימים ושנים נהר נהרי ופשטיה, וכל שינוי רע וידו על התחתונה" (גלאנטי, סימן ו).

היציבות החברתית: "[...] אפשר שתתעורר מזה קנאה ושנאה ומחלוקת בקהל, שיאמר הכהן או קרוביו למה עשיתוני או קראתוני ע"ה [=עם הארץ]".⁴⁶ יחסם החיובי של חכמי הספרדים לא התבטא בהכרח באימוץ מנהגים או בדחייתם, אלא גם בהתבוננות במהותם לצורך לימוד והעשרת עולמם הרוחני. בהקשר לכך ראוי עוד לציין ש'ר' שמואל די אוזידה, מחשובי החכמים בצפת במאה הט"ז,⁴⁷ אימץ פרשנות של מזמור בתהלים על בסיס התבוננות במנהג מוסתערבי.⁴⁸

מנהגי הספרדים והשפעתם

עיקרון זה של גמישות בקבלת מנהגים מצדם של מגורשי חצי האי האיברי לא ננקט לרוב, והם ביקשו להחיל את מנהגייהם מתוך תודעת עליונות,⁴⁹ בדומה לריכוזים האחרים שבתוכם נקלטו.⁵⁰ א' וסטרייך כינה תופעה זו בשם "איפריאליזם ספרדי".⁵¹

לדעת י' הקר, יש לקשור תופעה זו בטראומת הגירוש:

הם חשו שהקרבנותם ושאת הסבל והייסורים שבהם נשאו, יהיו חסרי טעם אם לא ידבקו במסורתם בייחודית – ההלכית, המנהגית, הספרותית והעיונית. הם השתמשו בסגנון בוטה ובאמצעים נוקשים כדי להשיג מטרה זו, לעתים תוך כדי זלזול, המעטת ערך או התעלמות ממסורתם של קיבוצים יהודיים אחרים שבהם פגשו באימפריה העות'מאנית.⁵²

- 46 הקר, סוסאן, עמ' 93. וראו שם, עמ' 89. והשוו עיבור שנים סט ע"א.
- 47 דודסון, חכמי צפת, נספח, עמ' 75–76.
- 48 "[...] וכן עוד היום בזמנינו יש מקומות נוהגין כן, לומר בימי הפורים המזמור הזה [=תהלים ז] ומהם המוסתערבים, כי כן תקנו להם הקדמונים שקבלה בידיים [!] שהמזמור הזה מיירי [=מדובר] בנס זה דמרדכי, ואם כן איפה גם אנו נפרש אותו על הנס הזה" (ר' שמואל די אוזידה, ביאור למגלת אסתר [מהדורת ח"א קאופמן], ירושלים תשנ"ג, עמ' רנה).
- 49 ראו הקר, גאון ודיכאון, עמ' 569–572; פאור הלוי, יחס, עמ' 323–325.
- 50 ראו שם (הקר), עמ' 568–579; י' הקר, "הארגון הקהילתי בקהילות האימפריה העות'מאנית (1453–1676)", א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, ירושלים תשס"ד, עמ' 306–307; הנ"ל, "הזמנה לדו קרב אינטלקטואלי: בין סרס לאדריאנופול", ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 355–359.
- 51 וסטרייך, תמורות, עמ' 261.
- 52 הקר, גאון ודיכאון, עמ' 570.

בדיונו על גביית נכסי המת בידי אלמנתו כתב המבי"ט: "בארצות אלו המנהג הוא קבוע, אפילו באותם שבאו מהארצות ההם נוהגים כאן כדעת הר"ף והר"מבם ז"ל".⁵³ הוא לא ציין לאילו ארצות התכוון, אבל הפסיקה לפי הר"ף ורמב"ם משקפת את המסורת הספרדית ומכאן שלפי דבריו היא אומצה גם על ידי עדות אחרות. לדבריו, זכה המנהג הספרדי למעמד בלתי מעורער.

על מעמדו ההלכתי הנפוץ של רמב"ם בדורות הסמוכים לאחר הגירוש העיד ר' בצלאל אשכנזי: "הרב הגדול אביהן של כל ישראל, מרה דארעא דישראל, אשר קבלוהו עליהם לרב מסוף ארץ תימן עד סוף ארץ הצבי וסוריא וארץ שנער [=בבל]."⁵⁴ כך גם ר' יוסף קארו: "הרמב"ם ז"ל, אשר הוא גדול הפוסקי"ם, וכל קהלות ארץ ישראל והאראביסטאן [=וארצות ערב] והמערב נוהגים על פיו, וקבלוהו עליהם לרבן".⁵⁵ גם אם לא בכל מקרה,⁵⁶ הרי שדבריהם משקפים באופן כללי את התפוצה המכרעת של משנת רמב"ם בהשפעת גולי ספרד בארצות המזרח. עובדה זו משתקפת היטב בדברי חכמי צפת, כגון ר' יוסף קארו,⁵⁷ המבי"ט⁵⁸ ור' משה אלשיך.⁵⁹ מכל אלו אנו למדים עד היכן הגיעה ההשפעה הספרדית בצפת, שקיבלה תוקף של מנהג המקום.

באמצע המאה ה"ז כתב ר' יששכר ן' סוסאן:

וכן עתה בקהלת צפת תו"בב, שבאו הנה מארצו'ת] ח"ל [=חוץ לארץ],
יש נוהגין ויש נוהגי'ן], כל קהלה כפי מנהג ארצה ומחווה שבאו משם,
והמוסתערבי'ם] יצ'ו תושבי הארץ, וכן שאר הקהלו'ת] יצ'ו אשר שם,

- 53 מבי"ט, ג, סימן קפד.
- 54 אשכנזי, סימן א. והשוו מהרלב"ח, סימן לב, קה. וראו ח"ז דימיטרובסקי, "בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת", ספונות ז (תשכ"ג), עמ' נג; סט-עו; י' תא שמע, "רבי יוסף קארו בין אשכנז לספרד – לחקר התפשטות ספר הזוהר", תרביץ נט (תש"נ), עמ' 157–158.
- 55 אבקת רוכל, סימן לב.
- 56 כגון לגבי יהדות תימן, שקשריה עם רמב"ם אינם נוגעים לגירוש ספרד. ראו י' קאפח, כתבים, ב: משנת הרמב"ם; יהודי תימן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 675–681.
- 57 למשל כסף משנה, תרומות א, יא. וראו א' בן יוסף, צפת במאה ה"ז על פי השאלות ותשובות של ר' יום טוב צהלון – חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, פילדלפיה פנסילבניה 1980, עמ' 158–159.
- 58 "וגם אנו נוהגים לפסוק כדברי הר"מבם ז"ל בכל גלילות אלו בארץ ישראל וסוריא]ה] ומצרים ובבל" (מבי"ט, ח"א סי' כח). אמנם, לדעת י' פרידמן, היה המבי"ט נוקשה פחות בהליכה אחר רמב"ם לעומת ר' יוסף קארו (י' פרידמן, "מחלוקת המבי"ט והבית יוסף בעניין פירות הגוי בשביעית והפולמוס סביבה", התורה והארץ ח [תשס"ח], עמ' 118–137).
- 59 "כי הרמב"ם ז"ל הוא מריה דאתרא, וכל גבולותינו נמשכים אחריו" (אלשיך, סימן צה).

נוהגין כספרד, וכן נהגנו כמותם גם אנו קהל המערביים יצ"ו אשר שם, [ובכך הלכנו] אחר הרוב.⁶⁰

תיאור קצר זה מתמצת את תוצאות המפגש התרבותי בצפת בדור שלאחר הגירוש: מהגרים יהודים הגיעו מארצות שונות, נשאו עמם מנהגים שונים והתיישבו לצדם של יושבי הארץ הוותיקים, מוסתערבים או מהגרים ותיקים. במשך הזמן נרקמו מוסכמות ציבוריות וחברתיות שאפשרו את קיומם של מנהגים משותפים. בואה של התפוצה הספרדית לאחר הגירוש הפרה את המרקם ובהשפעתה החזקה אומצו מנהגיה על ידי המערבים, המוסתערבים ומרבית הקהלים האחרים, כמובן על חשבון מנהגיהם הקדומים.

גם מפגשם של הספרדים עם נוסחי תפילות שונים הניב מחלוקות אחדות. המב"ט עמד על השוני בין המנהגים השונים בעניין קריאת העולה לתורה, כמו גם חתימת השם במסמכים.⁶¹ האר"י ותלמידיו ביקשו למנוע השפעות של מנהגי תפילה אשכנזים,⁶² רומניוטים,⁶³ מוסתערבים⁶⁴ ואיטליאנים⁶⁵ על מנהגי התפילה בצפת. לעומתם, ביקש ר' משה ניגרין לאמץ ניגונים שנהגו הרומניוטים בתפילה.⁶⁶ כאשר עוררו בעלי תורה בצפת בעיה של ניגודיות בין ההלכה האשכנזית להלכה הספרדית בדיני קידושין, היה זה ר' משה אלשיך שהצדיק את הנוהג האשכנזי,⁶⁷ ובכך מנע קרע אפשרי על רקע נושא כה רגיש.

הפולמוס על כוחו של "מנהג ארץ ישראל"

ביטויים כגון "מנהג בני ארץ ישראל"⁶⁸ או "מנהג צפת",⁶⁹ משקפים את מנהגי ותיקי הארץ ומזוהים בדרך כלל עם המוסתערבים. יהודים אלה החזיקו כאמור

- 60 עיבור שנים פב ע"א.
 61 "וגם לס"ת [=לספר תורה], אין מנהגינו לקרות לשום אדם לס"ת כי אם בשמו וכנויו, וכן בחתימה חותם שמו בכינויו, לא כאשכנזי"ם] שחותמים שם אביהם, וקורין אותם לס"ת ג"כ בשם אביהם" (מבי"ט, ב, סימן נב).
 62 בניהו, הנהגות האר"י, עמ' 326.
 63 שם, שם. חכם צפתי, כנראה מחוגו של האר"י, דווקא שיבח נוסח זה (שם, עמ' 349).
 64 שם, שם.
 65 בניהו, תולדות האר"י, עמ' 37.
 66 ר' משה ניגרין, תוספות וביאורים לספר היראה לר' יונה מגירונדי, בתוך: ר' יונה גירונדי, שלשה ספרים, קראקא שע"ב, דף [16ב].
 67 אלשיך, סימן צו.
 68 עיבור שנים כג ע"ב. והשוו שם, כד ע"א.
 69 מהרלב"ח, סימן מט.

במנהגים משלהם. יש להניח שמנהגים אלו רווחו בצפת בתקופה שקדמה לגירוש ספרד, כאשר השפעתם על צביונה של צפת הייתה דומיננטית יותר. הופעת גלי ההגירה הגדולים לצפת, במיוחד אלו הספרדים חשפה כאמור את המוסתערבים לעולם חדש של מנהגים והלכות, והם סיגלו אותו בהדרגה.⁷⁰ בשנים הסמוכות להחלת השלטון העות'מאני נאמר ביחס לירושלים: "ובזמן ה"ה הישיש הטהור כמהר"ר עובדיה [מברטנורא] זלה"ה [בשלהי המאה הט"ו] היתה קרובה מאד כמנהג המסתערבים שנוהגים כדברי הרמב"ם [...] אבל עתה, כשנתוספו הספרדים יצ"ו, כמעט מבטלין כל הלשונות ברוב ועושים כרצונם".⁷¹ נראה שעדות זו משקפת במידה רבה גם את הנעשה בצפת באותה התקופה, ובמקרים מסוימים ביקשו המוסתערבים לאמץ יסודות ספרדיים. ואכן, תהליך זה אפיין גם ריכוזים יהודים אחרים במזרח שבהם נפגשו המגורשים עם קהילות הוותיקים המקומיים.⁷²

מגמה זו הורגשה היטב גם בצפת ומשתקפת בפסיקותיהם של מורי ההוראה. במחצית הראשונה של המאה הט"ז גילו המוסתערבים עניין בתרבויות יוצאי חצי האי האיברי, וביקשו לאמץ לעצמם מנהגים חדשים בהשפעתן: בשנת רצ"ט דרשו הספרדים במצרים לבטל את מנהג המוסתערבים שלפיו שליח הציבור מתפלל תפילת שמונה עשרה אחת עם הציבור בקול. טענתם הייתה שקהילות מוסתערביות אחרות, וקהילת צפת בכללן, נסוגו ממנהג זה ואימצו את המנהג הספרדי לקיים חזרה של שליח הציבור.⁷³ הלכה נוספת מתחום התפילה היא נוסח ההפטרה בשבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים, שנקבע לפי הספרדים בניגוד לנהוג בדורות הקודמים.⁷⁴

ר' בצלאל אשכנזי קבל על השתלטות מנהגים חדשים בצפת בעניין מצוות התלויות בארץ, וכך כתב:

אשר בוודאי מעצמן באו המנהגים ההם ע"י טועים, ולא שהנהיגום וותיקים כך [...] כל אלו גם הם ודאי לא מפי ותיקים יצא, אלא שכך נהגו העם, ונמשכו אחריהם כל הבאי' [ם] אחריהם מגדולם ועד קטנם [...] ולא

70 ראו ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 123–153.

71 א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971, עמ' 169.

72 ראו רוזן, המוסתערבים, עמ' 82; למדן, יחסים, עמ' 75–83.

73 רדב"ז, ד, סימן צד; מהרלב"ח, סימן טו; שולחן ערוך, אורח חיים, סימן קכד, א; ג;

מבי"ט, ג, סימן קצ. וראו ליטמן, חזרת הש"ץ, עמ' 81–92.

74 עיבור שנים פב ע"א.

זו בלבד, אלא שבכל המנהגים שיש בארץ כעת, אין בהם מכל המנהגים שנזכרו בגמרא שהיו בא"י, אך כדי שלא נטריח עליכם נקצר.⁷⁵

י' ברסלבסקי עמד על כך, שבמהלך המאה ה"ט התעורר היישוב המוסתערבי בארץ להקפיד על קיום המצוות התלויות בארץ, לאחר שאלו השתכחו ממנו כמעט לגמרי עד המאה ה"ו. הוא תולה זאת בהשפעת החכמים, בעיקר הספרדים, שהופיעו בצפת במהלך אותה תקופה ופתחו בבירור דינים שלא היו רלוונטיים בעבורם כל זמן שהתגוררו בחוץ לארץ.⁷⁶ דוגמה לכך ישמש מהרלב"ח, שפנה אל ר' יוסף גרסון ור' יוסף אביריהם לאחר שנת רס"ד, בבירור הלכות התלויות בארץ,⁷⁷ בשעה שהם ישבו כבר בארץ ישראל, והוא עוד לא עלה אליה.

ביטוי נוסף למגמת טשטוש הזהות המוסתערבית הוא הקרבה המיוחדת של קהל זה לקהל המערבים, כפי שתיאר ר' יששכר ן' סוסאן באמצע המאה ה"ט: "ואנו קהל המערביים יצ"ו שבצפת תוב"ב נהגנו כתושבי"ם] יצ"ו, כקדמונינו שהיו תמיד מתפללין עמהם קהל אחד, ב[בית] כנסת אחת, מנהג אחד".⁷⁸ בהנחה שהכינוי "תושבים" מכוון אל המוסתערבים,⁷⁹ והכינוי "קדמונינו" מכוון אל ותיקי המערבים בצפת, לפנינו תיאור של יחסי קרבה מיוחדים בין שני הקהלים, ויש להניח שההסבר העיקרי לכך הוא שפתם המשותפת – הערבית.⁸⁰ מתיאור זה ניתן להתרשם מהסתגלות הקהלים אלו לאלו, אבל לא נראה שלכך התכוון ר' יששכר ן' סוסאן,⁸¹ אלא לקרבה מיוחדת שבאה לידי ביטוי בהשפעה המקומית-

75 אשכנזי, סימן ב, טז ע"א-ע"ב.

76 י' ברסלבסקי, "הישוב החקלאי בא"י במאה ה"ט ושאלת קדמותו", קובץ החברה לחקירת א"י ועתיקותיה ב (תרצ"ה), עמ' 294-297. וראו כ' הורוביץ, "הערות ליחס המבי"ט אל חסידי צפת", שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 278-281.

77 י' הקר, "לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש עשרה", ספונות – סדרה חדשה ב (יז) (תשמ"ג), עמ' 43.

78 עיבור שנים סא ע"א.

79 השוו לרדגמה שם, נט ע"ב; סט ע"א, וכמותם רבים. בקהילות צפון אפריקה במאה ה"ט יוחס מושג זה לוותיקים, יחסית למגורשי ספרד (ח' בנטוב, "קהל התושבים בפאס מן המאה ה"ט ואילך", ממזרח וממערב ה [תשמ"ו], עמ' 83-85).

80 יחסים קרובים בין קהלי המערבים והמוסתערבים במאה ה"ט מוכרים גם בקהיר, וגם שם הם כללו תפילה משותפת באותו בית כנסת, אלא ששם התפילות המשותפות עמדו במוקד סכסוך ביניהם. ראו ש' שטובר, "מבית הדין היהודי אל בית הדין השרעי: הסכסוך בין המסתערבים והמגורבים בקהיר במאה השש עשרה", ב' אברהמוב (עורך), מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם 1, תל אביב תשס"א, עמ' 114.

81 לפי עדות משנת 1522 היו לקהלים אלה בתי כנסת נפרדים (באסולה, עמ' 138).

המוסתערבית על התפילה ועל המנהג של המערבים.⁸² קרבה זו התאפשרה בזכות התארגנות קודמת של שני הקהלים לפעול יחדיו.⁸³ אמנם, שני הקהלים גם יחד הושפעו באופן משמעותי מן ההשפעות הספרדיות.⁸⁴

אבל נראה שעם ההתעצמות הדמוגרפית של המהגרים בצפת וריבוי קהליהם השתנתה מגמה זו. המוסתערבים בצפת פתחו במאבק לשימור זהותם המקורית שהלכה ונטשטשה בצל ההשפעות הספרדיות. בשנת ש"ה נאספו חכמי צפת לדון במחלוקת שפרצה בין הספרדים למוסתערבים בעניין התאמת המסורות של חלוקת פרשיות הקריאה בתורה. האספה הכריעה לצד המוסתערבים, אבל הספרדים סירבו לקבל הכרעה זו, ובשנת ש"ח נאספו רבנים ספרדים והודיעו על הכרעתם ההפוכה, ואף ניסו לכפותה על המוסתערבים.⁸⁵ לפי תיאורו של ר' יששכר ן' סוסאן, התרצו בתחילה רוב קהלי צפת לקבל את הנוהג המוסתערבי בעניין זה והתנגדות התעוררה רק מצד "קצת מקהלות הספרדים יצ"ו שבצפת תוב"ב".⁸⁶ אפשר שתיאור זה מגמתי, אך יש בו כדי לשקף את מגמת ההתעצמות בכוח השפעתם של הספרדים. י' הקר הטעים שאין כל רקע הלכתי לשינוי במנהג, אלא רק העדפת המנהג הספרדי שנראה בעיניהם מוצלח יותר והעדפת האחידות עם קהילות חוץ לארץ על פני המנהג המקומי הוותיק.⁸⁷

נושא אחר שבו ניסו המוסתערבים להיאחזו היה בשאלת מנהג הוצאת ספר תורה בשחרית בפורים, על רקע מנהגם השונה של הספרדים. המחלוקת פרצה בשנת ש"ט לאחר שמנהג הספרדים כבר הצליח לחדור אל בית הכנסת של המערבים והמוסתערבים, אלא שהוא נבלם בתום בירור שנערך דווקא בפני החכם הספרדי ר' יוסף קארו שגיבה את המנהג המערבי-מוסתערבי.⁸⁸ בפועל, המשיכה כל קבוצה לקיים את מנהגיה, כפי שהעיד ר' יששכר ן' סוסאן:

והמקומות שקורין בהם המגלה שני ימים [...] הסדר להם בקריא[ת] התור[ה] ביום השני כסדר היום הראשון. ומנהג זה פשוט פה בכל

82 והשוו "המוסתערבים יצ"ו תושבי צפת שבגליל העליון תוב"ב, וכן אנו קהל המערביים יצ"ו אשר שם נוהגין כמותם" (עיבור שנים ע"א).

83 ראו הקר, גאון ודכאון, עמ' 574.

84 לדוגמה, המערבים אימצו את מנהג הספרדים בעניין הפטרת "שבת שובה", כשם שנהגו גם המוסתערבים (עיבור שנים פב ע"א).

85 שם לב ע"ב. וראו הקר, גאון ודכאון, עמ' 572-574; רוזן, המוסתערבים, עמ' 93.

86 עיבור שנים לב ע"ב.

87 הקר, גאון ודכאון, עמ' 572-574.

88 עיבור שנים סא ע"א. וראו רוזן, המוסתערבים, עמ' 93-94.

המוסתערבים יצ"ו תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב וכפריה בירי"ה ועי"ן אל זיתון, ושמענו שכן נוהגין גם בעז"ה ובדמש"ק [...]. וקהילות הספרדים יצ"ו שנתוספו מח"ל [=מחוץ לארץ] פה צפת שבגליל העליון תוב"ב על התושבי"ם] יצ"ו הקדמונים אינן מעלין ספר תורה ביום שני [...] ובאמת שכמה חכמים מספרדים רבנים גדולים גדולי הדורות זצ"ל שדרו עמהם בצפת תוב"ב, אף על פי שהם בקהילותיהם לא היו מעלים, ולא שמענו ששום אחד מהם דבר נגד מנהג המעלים, אלא שאלו אחזו במנהגם מפני אלו ואלו אחזו במנהגם מפני אלו.⁸⁹

סיכום

במאות שקדמו למאה השש עשרה עלו מהגרים יהודים רבים מארצות שונות לארץ ישראל, נשאו עמם מנהגים שונים והתיישבו לצדם של תושבי הארץ הוותיקים, מוסתערבים או מהגרים ותיקים. במשך הזמן נרקמו מוסכמות ציבוריות וחברתיות שאפשרו את קיומם של מנהגים משותפים. בואה של התפוצה הספרדית לאחר הגירוש הפרה את המרקם, ובהשפעתה החזקה אומצו מנהגיה על ידי המערבים, המוסתערבים ומרבית הקהלים האחרים, כמובן על חשבון מנהגיהם הקדומים.

חכמי הספרדים בארץ ישראל, ובראשם רבי יעקב בירב ורבי יוסף קארו, הביעו לכתחילה נכונות הלכתית עקרונית להכיל את מנהגיה הקדומים של ארץ ישראל, ו"להתאים" את התנהגותם הדתית לזו שהונהגה בארץ ישראל מקדמת דנא. אבל למעשה עיקרון זה של גמישות בקבלת מנהגים מצדם של מגורשי חצי האי האיברי לא ננקט לרוב, והם ביקשו להחיל את מנהגיהם מתוך תודעת עליונות, בדומה לריכוזים האחרים בעולם היהודי שבתוכם נקלטו.

וכך הביע זאת ר' משה ארוקיס מאדריאנופול:

וגם אנחנו, שארית פליטת גלות ספרד, גם כי טלטלנו חרב השמד טלטולא דגברא קשה, עד קבענו ישיבתנו פה מלכות תוגרמה [=האימפריה העות'מאנית], טעמנו עמד בנו וריחנו לא נמר, ככחנו אז כחנו עתה, להחזיק במנהג חכמי ספרד היוצא להן מכח ההלכה, והנה אנחנו באים בארץ בכחא דרובא ובכחא דחזקה אלימתא ומבוררת שנהגנו בה אנחנו ואבותנו זה כמה שנים, ומתחברים אל מנהגנו, הקהלות הקדושות אשר

באו ובאים בכל יום מגירושי שאר המלכיות, ואין פוצה פה ומצפצף בחכם מכולם לפקפק בזה. כ"ש [=כל שכן] שראויים לספרדיים בכל מקום שהם יחזיקו במנהג אבותיהם בידיהם, ושבת וגדולה ליוצר בראשית, הספרדים במלכות הזאת הלא הם רובא דמינכר [=רוב מוחלט] בכמות ואיכות, והיהודים יושבי הארץ ישובים ראשונה במלכות הזו [=התושבים הוותיקים] אינם בערכנו, שנים שלשה גרגרים בראש אמיר ותרי ממאה, ולמה נלך אחריהם לראות מה הם נוהגים, עד שנפול ברשת שנוי ותמורות כל מדינה ומדינה [...] וידוע היא שהספרדיים וחכמיהם בזה המלכות, עם שאר הקהלות המתחברות אליהם ש"ל [=שבת לאל], הלא הם הרבים, להם לבדם נתנה הארץ, והם הודה וזיוה והדרה, מאירים לארץ ולדרים עליה, ומי הכניסם שיצאו, הלא כל המקומות האלו נחשבו אף הם גם לנו. וראוי למעוטים היושבים ראשונה במלכות בכל עניני מנהגי התורה, ממנו [=מאתנו, הספרדים] יראו וכן יעשו, ולא יעשו אגודות אגודות, ולא יראה תורה כב' תורות. ופשוט הוא שאין התורה מתקיימת בידינו אלא מהמנהגים המקובלים בידינו מהחכמים הגדולים בעלי הוראה, כי הם המורים כן מתחילה הלכה למעשה ע"פ מסורת קבלה שהיה בהם מרבם, ורבים מרבם.⁹⁰

בפועל, הספרדים היו מאוד דומיננטיים, ומנהגיהם החדשים האפילו על מנהגי הארץ המוסתערביים הישנים. מקור מנהגיהם נשכחו, וברבות השנים "התבוללו" בתוך הקהילות האחרות. מלחמת הזהות של המוסתערבים נכשלה במבחן הזמן מול העצמה הספרדית, מספרם הגדול של המהגרים ומעמד חכמיהם המרובים והגדולים, ונראה שצביונם הלך ונשחק בהדרגה. במרוצת הדורות נעלמה קהילת המוסתערבים כמעט לחלוטין ונשכחה כמעט מן התודעה ההיסטורית.

90 ר' חיים יוסף דוד אזולאי, זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, סימן מד, דף מ ע"א – מא ע"א.

ביבליוגרפיה

- אבקת רוכל = ר' יוסף קארו, שאלות ותשובות אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א אלשיך = ר' משה אלשיך, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ה
 אשכנזי = ר' בצלאל אשכנזי, שאלות ותשובות, ויניציאה שנ"ה
 באסולה = מסע ר' משה באסולה, בתוך: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 125–165
 בירב = ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ויניציאה תכ"ג
 בניהו, הנהגות האר"י = מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 307–354
 בניהו, תולדות האר"י = הנ"ל, שם, עמ' 11–205
 גלאנטי = ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ח
 כסף משנה = ר' יוסף קארו, כסף משנה, בתוך: ר' משה בן מימון, משנה תורה, ירושלים תשי"ד
 מבי"ט = ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ויניציאה שפ"ט–ש"צ
 מהריט"ץ = ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ויניציאה תנ"ד
 מהרלב"ח = ר' לוי בן חביב, שאלות ותשובות, ויניציאה שכ"ה
 מהרשד"ם - ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, שלוניקי שנ"ד–שנ"ח
 סמברי, תולדות האר"י = י' סמברי, דברי יוסף (מהדורת ש' שטובר), ירושלים תשנ"ד, עמ' 328–360
 עיבור שנים = ר' יששכר בן סוסאן, עיבור שנים, ויניציאה של"ט
 ראשית חכמה = ר' אליהו די וידאש, ראשית חכמה, ויניציאה של"ט
 רדב"ז = ר' דוד בן זמרא, שאלות ותשובות, ווארשא תרמ"ב
 רמ"ע מפאנו = ר' מנחם עזריה די פאנו, שאלות ותשובות, ויניציאה 1600
 שו"ע = ר' יוסף קארו, שולחן ערוך, ירושלים תשי"ד–תשט"ז

מחקרים

- M. Idel, "On Mobility, Individuals and Groups: = אידל, יחידים וקבוצות = Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteenth Century Kabbalah", *Kabbalah – Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 3 (1988), pp. 145–173
 H. İnalcik, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985 = חברה וכלכלה =

אלבויים, השפעות = י' אלבויים, "השפעות תרבות יהודי ספרד על יהודי אשכנז ופולין במאות הט"ו-ט"ז", י' דן (עורך), תרבות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 95-120

ארד, היהודים המוסתערבים = ד' ארד, היהודים המוסתערבים בסוריה, ארץ ישראל ומצרים 1330-1700 – עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשע"ג

ארד, הקדש = "הקהל כגוף כלכלי: הקדש המוסתערבים בקהיר לאור תעודות מן הגניזה", גנזי קדם ז (תשע"א), עמ' 25-69

ארד, ציאח = הנ"ל, "לדמותו של בעל הלכה מוסתערבי במאה השש עשרה: ר' יוסף נ' ציאח", שלם ח (תשס"ט), עמ' 134-248

גילת, לא תתגודדו = י"ד גילת, "לא תתגודדו", בר אילן: ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן מדעי היהדות ומדעי הרוח, יח-יט (תשמ"א), עמ' 79-

98

גליס, מנהגי א"י = י' גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשנ"ד דודסון, חכמי צפת = א' דודסון, "עולמם של חכמי צפת בין השנים 1540-1615,

מעמדם החברתי והדתי – עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תש"ע הקר, גאון ודכאון = י' הקר, "גאון ודכאון – קטבים בהווייתם הרוחנית

והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית", ר' בונפיל ואחרים (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ

מאמרים לזכרו של חיים הלל בן ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 541-586 הקר, המוסתערבים = הנ"ל, "לדמותה של הנהגת קהל המוסתערבים בקהיר בסוף

המאה השש עשרה", י' הקר וי' הראל (עורכים), לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל – מחקרים מוגשים לפרופ' שמעון

שוורצפוקס, ירושלים תשע"א, עמ' 89-100 הקר, סוסאן = הנ"ל, "יששכר אבן סוסאן על עליית כוהנים לתורה בשמחת

חתנים", ח' עמית ואחרים (עורכים), מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, ירושלים תשס"ח, עמ' 79-97

וסטרייך, תמורות = א' וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי: מסע בין מסורות, ירושלים תשס"ב.

A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue = המאה הט"ז in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978

- ליטמן, חזרת הש"ץ = מ' ליטמן, "חזרת הש"ץ – ההלכה והמציאות ההיסטורית", טללי אורות ז (תשנ"ז), עמ' 81–92
- למדן, יחסים = ר' למדן, "יחסים בין עדתיים בצפת לאחר גירוש ספרד – בחינה מחודשת", פעמים 72 (תשנ"ז), עמ' 75–83
- נאה, על המחזור = ש' נאה, "על המחזור השבע שנתי של הקריאה בתורה בארץ ישראל", תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 43–75
- פאור הלוי, יחס = י' פאור הלוי, "יחס מגורשי ספרד וצאצאיהם למוסדות חינוך", שבט ועם, סדרה שנייה ד [ט] (1980), עמ' 319–339
- פליישר, קריאה = ע' פליישר, "קריאה חד שנתית ותלת שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום", תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 25–43
- קפדר, העות'מאנים = C. Kafadar, "The Ottomans and Europe", T.A. Brady and others (eds.), *Handbook of European History 1400–1600 Late Middle Ages: Renaissance and Reformation*, 1, Leiden New York Köln 1994, pp. 589–635
- רוזן, המוסתערבים = מ' רוזן, "מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הי"ז", קתדרה 17 (תשמ"א), עמ' 73–101
- שרמן, כוחו = א' שרמן, "כוחו של מנהג בקביעת יסודות כללי ההוראה והפסיקה בקהילות אשכנז וספרד", תורה שבעל פה מא (תש"ס), עמ' נו–פא.

